

PRIKAZI

Mirjana Rašević (urednik)

RAZVITAK STANOVNIŠTVA SRBIJE 1950-1991.

Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka,
Beograd, 1995, str. 186

Demografski razvoj Srbije od 50-ih godina do danas bio je pod uticajem brojnih faktora koji su doveli do promena kako u prirodnom i mehaničkom kretanju stanovništva tako i u najznačajnijim demografskim strukturama (starosno-polna, etnička, socio-ekonomska, obrazovna, itd.). To potvrđuju i rezultati studije, koju je objavio Centar za demografska istraživanja pod nazivom *Razvitak stanovništva Srbije 1950-1991*, koja ukazuje na postojeće stanje i uslove razvitka stanovništva Srbije, najznačajnije promene, probleme ali i buduće trendove demografskog razvoja kao i na potrebu za sprovođenjem efikasne populacione politike. Ovo je na neki način specifična studija jer je rađena po zahtevu Saveta za stanovništvo, porodicu i decu a za potrebe Vlade Republike Srbije u cilju informisanja o demografskoj situaciji i problemima demografskog razvitka stanovništva Srbije. Kao izvor korišćeni su popisni podaci s posebnim osvrtom na 1953. i 1991. godinu, podaci vitalne statistike kao i rezultati dosadašnjih naučnih istraživanja.

U poglavlju pod nazivom *Pogled na uslove razvitka stanovništva* autor Tripo Mulina daje prikaz opštih uslova u kojima se stanovništvo Srbije razvijalo od Drugog svetskog rata do danas. Duboke promene u društvu i privredi ogledaju se u procesu dezagrarizacije stanovništva odnosno značajnom smanjenju poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu (sa 72,3% u 1948. na 24% u 1991.). Transfer stanovništva iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne delatnosti odvijao se stihijno što je imalo za posledicu

starenje i feminizaciju poljoprivrednog stanovništva, veliki broj staračkih domaćinstava, pražnjenje mnogih seoskih područja, depopulaciju stanovništva i slično. Ali, s druge strane proces industrijalizacije zemlje pratio je ubrzan razvoj nepoljoprivrednih delatnosti a naročito tercijarnih (uprava, školstvo, zdravstvo i dr.), kao i ekstenzivnije zapošljavanje u ovim delatnostima. Pored socio-ekonomskih faktora i aktuelne političke promene (raspad bivše Jugoslavije, migracije, sankcije i drugo) ostavile su uticaja na demografska kretanja (dalji pad nataliteta, porast mortaliteta, promenu etničke strukture, nezaposlenost, veliki broj izbeglica i raseljenih lica, itd.).

U okviru odeljka *Rast stanovništva* autori Branislav Đurđev i Miroljub Rančić analiziraju apsolutni i relativni porast stanovništva i velike razlike po područjima Srbije. Naime, podaci pokazuju da se u posmatranom periodu stanovništvo centralne Srbije povećalo za 40%, stanovništvo Vojvodine za 23% a stanovništvo Kosova i Metohije za 167% što je rezultiralo značajnim smanjenjem odnosno povećanjem udela stanovništva ovih područja u ukupnom stanovništvu Republike. Autori dalje ističu da su stope rasta stanovništva centralne Srbije i Vojvodine nezadovoljavajuće (0,8% odnosno 0,5%) ali karakteristične za evropsko okruženje, dok je stopa rasta kosovskog stanovništva (2,3%) najveća ne samo u odnosu na evropske zemlje nego i u svetu (izuzev afričkih zemalja). U Centralnoj Srbiji i Vojvodini zaključuju autori proces demografske tranzicije je relativno kratko trajao i opadanje nataliteta je usledilo brzo posle opadanja mortaliteta, dok se tranzicija na Kosovu i Metohiji odvijala sporo i prirodni priraštaj je već decenijama vrlo visok. Govoreći o komponentama demografskog rasta, autori ističu da je na Kosovu i Metohiji eksplozivan rast stanovništva rezultat prvenstveno visokog prirodnog priraštaja, dok je na ostalim područjima, uprkos pozitivnom migracionom saldu, zbog niskog i negativnog prirodnog priraštaja stopa rasta stanovništva opadala. Disproporcije u demografskom rastu pojedinih regiona Srbije imale su za rezultat velike razlike u teritorijalnom razmeštaju stanovništva (promene broja stanovnika po opštinama, gustini naseljenosti i sl.). Tome je doprineo i proces urbanizacije pri čemu je najmanje urbanizovano ostalo Kosovo i Metohija jer proces urbanizacije na ovom području nije sledio tempo privrednog i kulturnog razvoja.

Problematiku *Rađanja i obnavljanja* stanovništva autorke Mirjana Rašević i Mina Petrović razmatraju najpre putem opšte stope nataliteta i ukazuju na dva ekstrema u pogledu prirodnog kretanja stanovništva: prekomerno obnavljanje stanovništva (Kosovo i Metohija) i nedovoljno obnavljanje stanovništva tj. rađanje ispod nivoa potrebnog za prostu reprodukciju (centralna Srbija i Vojvodina). Dublja analiza rađanja pokazuje da je na niskofertilitetnim područjima još od 70 ih godina stopa ukupnog fertiliteta niža za 20% tj. ne obezbeđuje ni prosto obnavljanje stanovništva, dok je na Kosovu i Metohiji i pored smanjenja ova stopa još uvek visoka i obezbeđuje udvostručenje generacija. Dakle, jasno se ukazuje na savremen i tradicionalan tip fertiliteta uz prelazak savremenog u postsavremeni (centralna Srbija i Vojvodina) i na prelazni tip sa elementima tradicionalnog (Kosovo i Metohija). Kretanje fertiliteta autori posmatraju i sa gledišta promena u bračnim varijablama: starost pri sklapanju prvog braka, celibat, vanbračne zajednice i vanbračna rođenja, univerzalnost braka, kao i razvod braka. Posebna pažnja u ovom odeljku studije posvećena je analizi kontrole rađanja kao najvažnijem neposrednom faktoru fertiliteta. Ukazano je na uzroke rasprostranjenosti namernog prekida trudnoće kao i nedovoljne primene kontracepcije (posebno savremenih metoda i sredstava). Na kraju su razmatrani uzroci nedovoljnog i prekomernog rađanja. Posebno se ističu neke specifičnosti koje su prisutne u našem društvu a koje svakako treba imati u vidu kada se govori o populacionoj politici.

Poglavlje o *Smrtnosti* stanovništva obradila je Biljana Radivojević na osnovu podataka o opštoj stopi mortaliteta, očekivanom trajanju života, stopi smrtnosti odojčadi i smrtnosti po starosti i polu. Smanjenje smrtnosti u Srbiji, karakteristično za period posle Drugog svetskog rata, početkom 60 ih godina stagnira a posle 80 ih godina ima trend rasta kao rezultat demografskog starenja stanovništva. U pogledu opšte stope mortaliteta razlike između područja se stalno povećavaju, budući da Kosovo i Metohiju karakterišu niske stope mortaliteta (4,3 promila u 1991.) zahvaljujući mladoj strosnoj strukturi, dok je u centralnoj Srbiji (11,5 ‰) i Vojvodini (13,8 ‰) ta stopa u porastu jer se proces starenja stanovništva nastavlja. I pored porasta očekivanog trajanja života kako za muškarce tako i za žene, kao rezultat opadanja smrtnosti po starosti, autor smatra da taj trend nije zadovoljavajući u poređenju sa razvijenijim zemljama. Takođe, ističe se problem relativno visoke smrtnosti odojčadi (mada je u posmatranom periodu zabeleženo smanjenje), naročito na

Kosovu (33,6%) što je posledica ne samo nižeg životnog standarda, kulturnog nivoa, zdravstvene zaštite, već i malih razmaka između porođaja (posebno između viših redova rađanja). Analizu promena u smrtnosti stanovništva po starosti i polu autorka upotpunjuje analizom prema uzroku smrtnosti. Promene se ogledaju u smanjivanju ili potpunom nestajanju nekih bolesti kao uzroka smrtnosti a sve većoj rasprostranjenosti drugih bolesti.

O *Prirodnom priraštaju*, kao odlučujućoj komponenti porasta stanovništva u periodu 1947-1991, govori Gordana Matković. Autorka ističe veliku diferenciranost između područja u smislu konstantnog opadanja i negativnog prirodnog priraštaja u centralnoj Srbiji i Vojvodini što vodi depopulaciji, a s druge strane održavanju visokog prirodnog priraštaja, kao snažnog izvora relativno brzog rasta stanovništva, na Kosovu i Metohiji. Prva dva područja se pridružuju zemljama sa izrazito niskim prirodnim priraštajem (Danska, Nemačka, Austrija, Italija i dr.) uslovljenog prvenstveno značajnim smanjenjem stope nataliteta. Na Kosovu i Metohiji, pak, tranzicija fertiliteta kasni što je imalo za posledicu visok prirodni priraštaj. Autorka analizira i opštine Srbije prema stopi prirodnog priraštaja i promene koje su se desile i zaključuje da postoji velika polarizacija. Naime, više od polovine ukupnog broja opština ima negativni a gotovo četvrtina opština vrlo nizak prirodni priraštaj (manje od 5 promila).

Ispitivanje problematike *Migracija* stanovništva Radoslav Stevanović započinje analizom autohtonog i migrantskog stanovništva odnosno njihovog broja i udela u ukupnom stanovništvu Srbije (i po područjima) u periodu od 1948. do 1981.godine. Takođe, autor govori o strukturi doseljenog stanovništva (iz drugog naselja, opštine, republike itd.) što ukazuje na različite tipove migracija prema distanci. Struktura doseljenog stanovništva prema starosti i polu pokazuje da je mlađe sredovečno stanovništvo mobilnije, što je u skladu sa njihovim socio-ekonomskim karakteristikama, a učešće žena u ukupnom doseljenom stanovništvu veće i opada posmatrano prema tipu migracija (od lokalnih prema međurepubličkom doseljavanju). U okviru spoljnih migracija, autor na osnovu raspoloživih podataka govori o broju lica koja su na privremenom radu ili boravku u inostranstvu (u periodu od 1971-1991), kao i o broju izbeglica na osnovu procene UNHCR i Crvenog krsta Srbije, koji su zbog političkih prilika na prostoru bivše Jugoslavije bili prinuđeni da migriraju.

U okviru *Starosno-polne strukture* autor Goran Penev najpre daje distribuciju ukupnog stanovništva po starosti i polu a zatim komparacijom popisnih podataka iz 1953. i 1991. godine konstatuje promene koje su se desile zbog različitog kretanja pojedinih demografskih varijabli. Ukazano je na intenzivno demografsko starenje stanovništva centralne Srbije i Vojvodine. Tako, starosnu strukturu ovih područja karakteriše prosečna starost stanovništva od 38 godina, relativno mali udeo mladih od 20 godina dok je svaki peti stanovnik stariji od 60 godina. Nasuprot tome, mladu starosnu strukturu stanovništva Kosova i Metohije odlikuje prosečna starost od 25 godina, gotovo svako drugo lice mlađe od 20 godina a udeo starih (preko 60 godina) iznosi samo 7%. Kao posledica starenja, naglašava autor, došlo je do smanjivanja stopa maskuliniteta koje su obrnuto strazmerne demografskoj starosti tj. najviše su kod demografski najmlađeg stanovništva, a najniže kod najstarijeg stanovništva. Za potpuniju analizu starosno-polne strukture autor razmatra i važnije funkcionalne kontingente (predškolski, školoobavezni, ženski fertilni, radni, prvi mobilizirajući i starački kontingent) i tendencije njihovog kretanja u periodu 1953-1991.godine.

Prema rezultatima popisa od 1948. do 1991. godine, Svetlana Radovanović daje prikaz *Etničke strukture* stanovništva Republike Srbije. U etničkom smislu Srbija je izrazito heterogeno područje budući da jednu trećinu stanovništva predstavljaju nacionalne manjine. Autorka analizira promene koje su se desile u posmatranom periodu u prirodnom kretanju stanovništva pojedinih nacionalnosti i zaključuje da se na jednoj strani izdvajaju nacionalnosti sa visokim prirodnim priraštajem (Albanci, Romi, Muslimani) a na drugoj, nacionalnosti sa niskim ili čak negativnim prirodnim priraštajem (Mađari, Srbi, Slovaci i dr.). To je uticalo na promenu broja i udela pojedinih nacionalnosti u ukupnom stanovništvu, a samim tim i na promenu etničke slike kako Srbije tako i njenih pokrajina. Distribucija stanovništva prema nacionalnosti pokazuje veliku etničku neravnomernost u teritorijalnom rasporedu, pa Vojvodina u etničkom smislu predstavlja izrazito heterogeno područje a Kosovo i Metohija relativno homogeno. Autorka naglašava veliki značaj delovanja prirodne komponente budući da su velike regionalne razlike u pogledu etničkog sastava stanovništva uslovljene, pre svega, potpuno različitim reproduktivnim ponašanjem među etničkim grupama. Ali promena nacionalne strukture u svakom od tri velika područja Srbije nastala je,

smatra autorka, ne samo zbog razlika u prirodnom kretanju već i zbog unutrašnjih migracija, izrazito selektivnih po nacionalnosti.

Poglavlje o *Projekcijama stanovništva do 2051. godine* uradio je Goran Penev u cilju ukazivanja na moguće pravce demografskog ravoja Srbije. U uvodnom delu se ističe da su projekcije stanovništva rađene u dve varijante, pri čemu prva varijanta podrazumeva nastavak trenda snižavanja fertiliteta na sva tri velika područja a u drugoj varijanti pretpostavljene su promene fertiliteta zbog sprovođenja populacione politike. Obe varijante imaju identične hipoteze o mortalitetu dok migraciona komponenta nije uključena, pa zbog toga autor naglašava da ove projekcije nemaju prognostički već analitički karakter. U zavisnosti od usvojenih hipoteza dobijeni su različiti rezultati, kako u pogledu smera kretanja i obima ukupnog stanovništva, tako i u vezi osnovnih demografskih varijabli. Prema prvoj "spontanoj" varijanti centralnu Srbiju i Vojvodinu bi odlikovale snažne depopulacione tendencije i na kraju projekcionog perioda u Vojvodini bi stanovništvo bilo smanjeno za trećinu a u centralnoj Srbiji za oko 27%. S druge strane, na Kosovu i Metohiji se broj stanovnika udvostručio tj. bilo bi gotovo tri puta više stanovnika nego u Vojvodini, a samo 10% manje nego u centralnoj Srbiji. Prema drugoj varijanti, ukupan broj stanovnika centralne Srbije i Vojvodine bi praktično stagnirao, ali bi se zaustavile depopulacione tendencije, dok bi na Kosovu i Metohiji došlo do usporavanja demografskog rasta i ova pokrajina bi imala oko 3 miliona stanovnika što je za petinu manje nego u slučaju izostanka efikasne populacione politike. Na osnovu izloženih hipoteza autor ukazuje i na starosni sastav stanovništva 2051. godine po velikim starosnim grupama, ali i prema funkcionalnim starosnim kontingentima, za svako pojedinačno područje.

Glavne zaključke i na neki način rezime studije predstavlja poslednje poglavlje pod nazivom *Kritički problemi demografskog razvika* koje je uradio Miroslav Rašević. Kao najveći demografski problem Srbije sredinom 90 ih godina, autor ističe depopulaciju (karakterističnu za centralnu Srbiju i Vojvodinu) i visok porast stanovništva (Kosovo i Metohija). Ovaj problem je sagledan u odnosu na tri varijante projekcija do 2050. godine (od kojih jedna uključuje i migracionu komponentu) a koje imaju različite efekte na razvitak stanovništva svih područja Srbije. Mlada starosna struktura i odmaklo starenje su dva starosna modela karakteristični za nedovoljno i preobilno rađanje stanovništva.

Stacionirani tip starosne strukture sa regresivnim elementima odlikuje centralnu Srbiju i Vojvodinu i nepovoljno utiče na mnoge socijalne i ekonomske procese, dok će se budući socio-ekonomski razvoj Kosova i Metohije suočavati sa obilnim demografskim činiocima posebno u sferi rada i zaposlenosti. Autor smatra da su ostvarene i pretpostavljene promene u etničkoj strukturi, takođe, deo nezadovoljavajuće demografske situacije u Srbiji, jer udeli pojedinih nacionalnosti u ukupnom stanovništvu rastu i vode ka majorizaciji a udeli drugih se smanjuju i vode minorizaciji. Posledice ovakvih tendencija su negativne s demografskog, ekonomskog, socio-kulturnog i političkog aspekta. Istaknut je i problem migracija naročito iseljavanje mladih i školovanih kadrova u inostranstvo, zatim selektivnost migracija po nacionalnosti (naročito na Kosovu i Metohiji), ali i tzv. prisilne migracije (izbeglice i raseljena lica) zbog političkih prilika i građanskog rata. Autor zaključuje da je najvažniji zadatak i najvažniji prioritet države da preko jasno definisane i efikasne populacione politike sistematski, dugoročno i konzistentno utiče na razvitak stanovništva u skladu sa zahtevima i interesima razvoja Srbije a u saradnji sa svim relevantnim naučnim i društvenim institucijama.

Na kraju može se zaključiti da je u studiji *Razvitak stanovništva Srbije 1950-1991.* detaljno i koncizno izneta demografska situacija u Srbiji, stanje, uzroci i problemi demografskog razvitka kao i verovatni budući trendovi koji će zavisi ti ne samo od postojećeg stanja i tendencija, već i od rešavanja kritičnih problema i preduzetih mera populacione politike. Naime, demografske implikacije navedenih poremećaja su jasno ukazale na potrebu za efikasnim sprovođenjem mera populacione politike, jer će od rešavanja populacionih pitanja zavisi ti i socio-ekonomski i društveni razvoj zemlje. Zbog svega toga doprinos ove studije nesumnjivo je veliki. Treba, međutim, istaći da bi ispitivanje nekih značajnih struktura stanovništva, koje su samo delimično ili nisu uopšte analizirane, doprinelo još većoj sveobuhvatnosti i kvalitetu studije. Tako su promene u bračnim varijablama obrađene samo u funkciji kretanja fertiliteta, obrazovne karakteristike stanovništva (pismenost i školska sprema) samo sporadično spomenute, dok je analiza ekonomskih struktura potpuno izostala. Međutim, ispitivanje stanovništva po aktivnosti, zatim prema zanimanju i delatnosti kao i nezaposlene radne snage izuzetno je značajno za upoznavanje ekonomskog potencijala zemlje. S druge strane, od ekonomskih struktura stanovništva odnosno od obima i strukture

radne snage u velikoj meri zavisi stabilizacija privrede kao i uspeh procesa ekonomske tranzicije koji je započet u Srbiji.

Ova studija i pored navedenih manjih nedostataka je od velikog značaja ne samo za demografsku nauku već i mnogo šire. Naime, prema prezentiranoj i veoma bogatoj građi i izloženim rezultatima o pojavama i procesima u razvoju stanovništva Srbije, ova studija predstavlja nezaobilaznu osnovu mnogim naučnim disciplinama za dalja proučavanja iz oblasti stanovništva.

Nada Raduški

Marina Blagojević

RODITELJSTVO I FERTILITET: SRBIJA 90-IH
Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta,
Beograd, 1997, str. 211

Studija *Roditeljstvo i fertilitet: Srbija 90-ih* je rezultat istraživanja prakse roditeljstva i stavova o roditeljstvu koje je sprovedeno u okviru projekta "Roditeljstvo, institucionalno okruženje i konflikt uloga: Životni tok i porodični ciklus", realizovanog aprila 1995. godine u okviru Programa istraživanja uslova, mera i instrumenata za ostvarivanje politike razvoja stanovništva Srbije. Autorka, dr Marina Blagojević, vanredni profesor na Filozofskom fakultetu, bila je rukovodilac projekta, ali studija je i rezultat njenog višegodišnjeg istraživačkog rada.

Kao osnovne osobine kojima bi se mogla oslikati suština ove studije izdvajaju se:

- orijentacija na razmatranje determinističke osnove modela reprodukcije na niskofertilitetnom području;
- specifičnost teorijskog pristupa čija je bitna odlika afirmacija sociološkog pristupa u razmatranju problema nedovoljnog rađanja.